

Дејан ГАЗИВОДА*

ОСТАЦИ ЦРКВЕ У БЛОКУ 25 НА СВЕТОМ СТЕФАНУ

КРАТАК ИСТОРИЈАТ О СВЕТОМ СТЕФАНУ

Источно од Будве, на удаљености од око три морске миље, налази се Свети Стефан, град-споменик (урбани споменик културе II категорије).

Опасан тврдим зидинама, саграђен је на једној хридици, зашлој дубоко у море и само уским насипом повезан са копном, што га чини полуострвом. Овај насип је настао неуморним радом таласа и морских струјања. У вријеме буре, а нарочито зими, прилаз градићу су отежавали таласи. Тек је 1907. године тај прилаз уређен, а исте године је постављен и водовод.

Свети Стефан се први пут спомиње у историјским изворима 1442. године у вези са сукобом Радича Паштровића са херцегом Стефаном Вукчићем, што се и поклапа са усменом традицијом да је настао у XV вијеку. О начину постанка града-тврђаве саћувано је предање, према коме су средства за његову изградњу заплијењена од Турака. Наиме, почетком XV вијека, Паштровићи су се одазвали позиву Которана да им помогну у борби против Турака, који су опсиједали град. Око хиљаду наоружаних Паштровића нападну Турке с леђа, а и Которани отворише градска врата, те заједно с Паштровићима потуку и растјерају Турке. Враћајући се с боја преко Мрчева поља, Паштровићи дознаше да су се турске лађе склониле од вјетра у заливу Јаз и да се већина Турака разишла да пљачка по околним селима. Паштровићи ријеше да искористе ову прилику,

* Мр Дејан Газивода, Републички завод за заштиту споменика културе Црне Горе

па нападну лађе, многе пробуше и потопе, а оно мало Турака што их је чувало побију. Потом су сачекали оне што су се враћали са пљачкашког похода, те и над њима извојеваше побједу. Са богатим плијеном су се вратили кући, након чега су одлучили да од плијена задобијеног овом приликом саграде тврђаву у којој ће свако од дванаест паштровских племена подићи по једну кућу. Утврђење се временом појачавало кулама и одбрамбеним бедемима с пушкарницама, а насеље се увећавало и постало градић, трговачки и политички центар Паштровића. Више пута је Свети Стефан издржао нападе Турака, током којих су у њему уточиште налазила нејач, дјеца и старци. Зидине су му често страдале, нарочито у Кипарском рату, када су их Турци много оштетили. Уз помоћ Млечана, тврђава је поново обновљена. Извјештај аустријских официра с почетка XIX вијека о стању утврђења у Далмацији показује да је Свети Стефан сматран једним од важних и добро утврђених мјеста. Високе зидине са кулама и великим бројем пушкарница сачуване су до дан-данас. Градић је имао тешка покретна врата, која су се спуштала и дизала помоћу ланаца. Градске кључеве чувала су само повјерљива лица. Свети Стефан је служио као добро склониште и база за гусарске подухвате, у које су се паштровски поморци понекад упуштали, нападајући турске и дубровачке лађе.

Неколико стотина година Свети Стефан је био сједиште Паштровића. Ту је засједао и доносио одлуке паштровски суд – „банкада”. Зато се градић у старим записима и назива „мјесто од правде”. Сви скупови и засједања одржавани су испред улазних врата, на поплочаној тераси, тзв. „пјаци”. Погодност положаја је допринијело трговачком развоју полуострва у коме су становници околних села прво ту саградили магацине за смјештај уља, вина и других својих производа, које су потом извозили у Венецију и друга мјеста. Све су куће у свом приземљу имале магацине са великим каменим пилама за смјештај уља. Постепеним насељавањем број новосаграђених кућа је достигао бројку од стотину, док је у вријеме највећег економског успона, градић бројао око четири стотине становника. Међутим, усљед тешких материјалних услова, крајем XIX и почетком XX вијека, многи становници одлазе на рад у Америку и друге земље, те 1912. године на Светом Стефану живи свега тридесет породица са око 150 становника. Многе напуштене куће постају тада пуста кућишта. Емиграција се наставља и послије Пр-

вог, па чак и после Другог свјетског рата, тако да је 1954. године у овом градићу живио свега 21 становник.

Остатак становништва је исељен 1955. године из Светог Стефана, након чега се приступило адаптацији старих кућа за потребе града-хотела високе категорије (Сл. 1).

Сл. 1. Општи изглед града-хотела „Свети Стефан” непосредно после завршене реконструкције (фотодокументација РЗЗСК)

На Светом Стефану постоје четири цркве, од којих су три очуване, а остаци четврте су откривени на прољеће 2008. године (археолошки испитани у јесен 2009. године). На најзвишенијем мјесту, према пучини, налази се црквица, која је према предању саграђена у доба постанка самог насеља. Црква је посвећена Св. Стефану, те је по њој градић и добио свој назив. Одмах поред ње саграђена је 1885. године нова, истоимена, али и већа црква.¹ Даље, трећа црква, која се налази у близини улаза у градић, је посвећена Св. Преображењу. Ова црква је подигнута 1693. године², што указује и натпис

¹ Лукетић М., Будва, *Св. Стефан, Петровац*, Будва – Цетиње 1966, 161–162.

² Вукмановић Ј., *Паптровићи*, Цетиње 1960, 417.

на њеним вратима. Четврта црква ће бити даљи предмет овог рада у наредним поглављима.

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА

У организацији Републичког завода за заштиту споменика културе Црне Горе, а према Елаборату о заштитним археолошким истраживањима цркве на Светом Стефану³, изведена су заштитна археолошка истраживања остатака цркве у блоку 25 на Светом Стефану, који се налазе на истуреној хриди на сјеверозападном дијелу острва (видјети: Ситуациони план са позицијом цркве у блоку 25 на Светом Стефану).

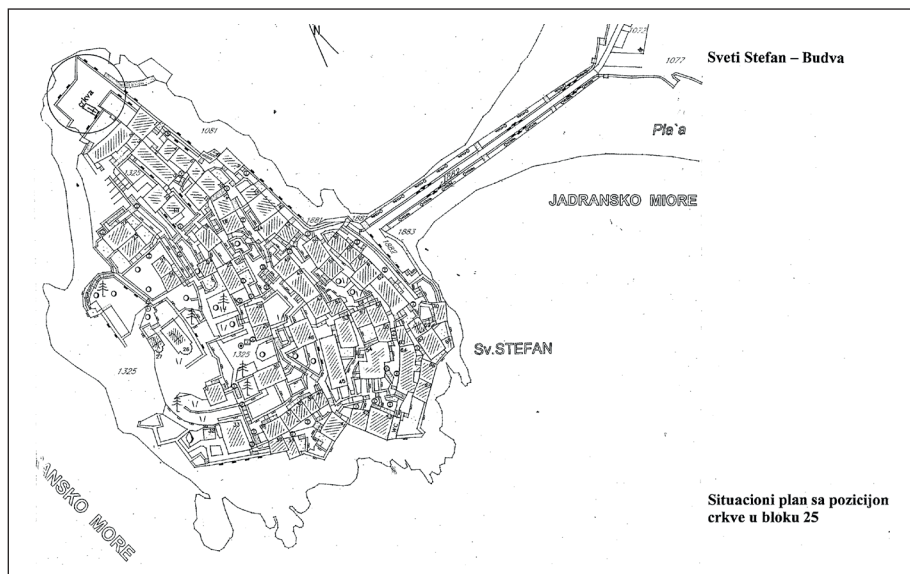
Заштитна археолошка истраживања су се спровела на основу налаза остатака цркве приликом извођења грађевинских радова у блоку 25 на Светом Стефану. Стручна екипа Републичког завода за заштиту споменика културе Црне Горе обиласком дијела блока 25, констатовала је да је у простору испод доње терасе отворено пет сонди на прољеће 2008. године, просјечне величине 1 m², ради испитивања квалитета темеља и зидних маса са циљем израде Главног пројекта. Четири сонде су пробијене у бочним зидовима казина, а пета сонда је пробијена са терасе која се налази изнад пронађене цркве.

Отварањем сонди, откривена је до тада зазидана просторија у којој су били видљиви остаци објекта, максималне висине сса 1.5 m. Стручна екипа Завода је претпоставила да се ради о остацима цркве, која је била лоцирана на сјеверозападном дијелу острва, те је у свом Извјештају препоручила спровођење археолошких истраживања⁴.

Археолошким истраживањима су претходили припремни радови, према Пројекту обезбјеђења стабилности конструкције и плану интервенција које прате археолошко ископавање цркве на

³ Газивода Д., *Елаборат о заштитним археолошким истраживањима цркве на Светом Стефану* (бр. 02–273/2 од 25. 02. 2009), Цетиње 2009, копија која се налази у Центру за документацију и истраживања Републичког завода за заштиту споменика културе Црне Горе на Цетињу.

⁴ Јовићевић Б., Тетковић М. и Гаговић З., *Извјештај са терена* (бр. 02–84/2 од 27. 01. 2009), Цетиње 2009, копија која се налази у Центру за документацију и истраживања Републичког завода за заштиту споменика културе Црне Горе на Цетињу

Ситуациони план са позицијом цркве у блоку 25 на Светом Стефану

Светом Стефану⁵. Уклоњена је бетонска плоча на нивоу 5, која се налазила изнад архитектонских остатака цркве и тиме омогућен адекватан приступ самој локацији одозго (Сл. 2 и 3). Самим тим, следећи корак је био предузимање заштитних археолошких истраживања сходно наведеном Елаборату о заштитним археолошким истраживањима цркве на Светом Стефану.

Заштитним археолошким истраживањима, која су трајала од 15. 10. 2009. до 07. 11. 2009. године, руководио је мр Дејан Газивода, археолог-виши конзерватор из Републичког завода за заштиту споменика културе Црне Горе. Стручну екипу су чинила два члана: археолог – кустос мр Милена Врзић из ЈУ Музеј, галерија и библиотека Будве и Весна Поповић – архитектонски техничар из Републичког завода за заштиту споменика културе Црне Горе.

⁵ Бурић И., *Пројекат обезбеђења стабилности конструкције и план интервенција које прате археолошко ископавање цркве на Светом Стефану* (бр. 02–273/3 од 05. 10. 2009.), Подгорица 2009, копија која се налази у Центру за документацију и истраживања Републичког Завода за заштиту споменика културе Црне Горе на Цетињу.

Сл. 2. Изглед локалитета прије извођења

Сл. 3. Изглед локалитета након извођења припремних радова

Доласком на терен утврђено је да се остаци цркве могу сагледати одозго и да су створени оптимални услови за рад. Закључено је да цркву чине два основна дијела: олтарски и наос. Црква је неправилног облика и без апсиде, оријентисана у правцу југоисток-сјеверо-запад⁶, спољашњих димензија 9.80 x 3.70 m. Зидови су очувани у просјеку до висине од 1.80 m. Под цркве је рађен од правилно клесаних камених плоча сиве и црне боје постављених у ромбоидном слогу. Те плоче су оивичене правилно клесаним правоугаоним плочама бијеле боје постављеним у правилном слогу,

Сл. 4. Поглед на цркву одозго

чинећи вијенац око плоча постављених у ромбоидном слогу. Олтарски дио цркве је правоугаоног облика, димензија 4.30 x 2.30 m и под у њој је уздигнут у односу на под у наосу цркве за 0.17 m.

Наос цркве је неправилног трапезоидног облика, димензија 4.25 x 3.20 m. Унутрашњи зидови цркве су омалтерисани кречним малтером и добро очувани. Дуж сјевероисточног и југозападног зида у наосу цркве очувани су фрагменти украсног вијенца, у дужини од 4.30 m, односно, 2.30 m (Сл. 4).

Испод кречног малтера у олтарском дијелу цркве, тачније на унутрашњем југоисточном зиду цркве, уочљив је слој изолације. Иста ситуација се јавља и на зиду који спаја два подужна југозападна зида цркве. За разлику од осталих зидова цркве на којима је видљив кречни малтер жуте боје, ови зидови су бијеле боје. Дебљина зидова цркве је сса 0.70 m.

⁶ У суштини црква је, према црквеним канонским обичајима, требало да буде оријентисана у правцу исток-запад. До ове незнатне девијације је засигурно дошло усљед положаја сунца, односно, била је условљена годишњим добом када је изграђена.

Слика 5. Изглед терасе са позицијом сонде 1 крајем 50-их година XX вијека (фотодокументација РЗЗСК)

Након техничког снимања ситуације, отпочели су радови на археолошким ископавањима. У току 23 радна дана отворено је укупно седам сонди.

Сонда 1, димензија 4.75 x 1.30 m и оријентације југоисток-сјеверозапад, налазила се дуж сјевероисточног зида олтарског дијела цркве. Након завршених испитивања у сонди 1, дошло се до очекиваног закључка да је она представљала дио комуникације која је водила од некадашње отворене терасе (сада просторије казина) дуж сјевероисточног зида цркве са степеништем до куће на коју се црква наслањала (Сл. 5). Наиме, у сонди 1, у њеном југоисточном

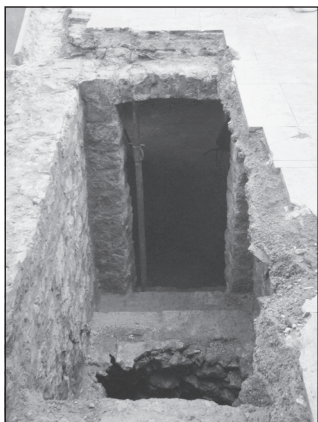
дијелу на дубини од 0.40 m, пронађен је плочник рађен од правилно клесаног камена са фугама, димензија 1.93 x 0.97 m. У крајњем сјеверозападном дијелу сонде, на дубини од 1.75 m, наишло се на степеник. У сјевероисточном (који чини зид некадашњег казина) и југозападном профилу (који чини добро очуван зид цркве) сонде 1 оцртава се положај некадашњих седам степеника, који су водили од пронађеног плочника до констатованог степеника. Сјеверозападни профил сонде чини зазидан, надсвођени пролаз, који смо на крају радова поново отворили (Сл. 6). Након њега се некада налазило још пар степеника који су водили испод свода и даље ка некада отвореној тераси, а задњих 50-ак година просторији казина.

Сонда 2а се налазила дуж југозападног зида олтарског дијела цркве. Њене димензије су 2.10 x 4.30 m. Ова сонда је показала спољашње лице југозападног зида олтарског дијела цркве, који чине у горњој зони више редова правилно клесаног камена у сухозиду и природна хрид, која чини доњу зону зида.

У сонди-рову 2б, димензија 0.90 x 5.66 m, иако смо имали скучен простор за рад, ипак су се показали жељени резултати. Открили смо спољашње лице југозападног зида наоса цркве, на коме се уочавају трагови изолације која се налазила заједно са бетонском кошуљицом испод терасе.

Сонда 3, димензија 1.90 x 3.90 m, се налазила испред улаза у цркву. Већ прије почетка радова, јасно се указивао плочник рађен од правилно клесаног камена са фугама и газисте једног степеника који води ка некадашњој отвореној тераси (сада просторија казина). У овој сонди дефинисали смо још два нижа степеника. Ту се даљи степеници губе, јер се на том мјесту налази зид, настао половином XX вијека, који је дијелио тај простор од просторија казина.

Сонда 4 је бочна и она је отворена у зиду просторије казина, која се налази иза цркве. Њене димензије су 1.30 m x 0.90 m. Отварањем ове сонде, откривена је фасада југоисточног зида цркве, гдје се јасно види да је зид раван и да не постоје никакви трагови који би указивали на постојање полукружне олтарске апсиде. Такође је ова сонда показала да се црква не наслања читавом својом дужином на објекат иза ње, већ једним дијелом, а да је на појединим мјестима удаљена од објекта сса 0.20–0.30 m. Дакле, црква није у правилном положају у односу на објекат иза ње.

Сл. 6. Изглед сонде 1 са засвођеним

Сл. 7. Нумерисане подне плоче након одлагања пролазом након отварања по редосљеду слагања као у основи пода цркве

Сонде 5 и 6 се налазе у самој цркви. Одлучено је да се уклоне подне плоче у југозападној половини цркве, које су претходно детаљно снимљене. Свака камена плоча је, након пажљивог подизања, нумерисана и одложена по истом редосљеду, на под у просторији некадашњег ресторана, како би се након археолошких истраживања вратила на првобитно мјесто (Сл. 7). Самим тим су формиране сонде 5 и 6.

Сонда 5, димензија 4.25 x 1.70, се налазила у наосу цркве. Након уклањања подних плоча и бетонске кошуљице дебљине 0.08 m, приступило се ископавањима. У овој сонди откривено је укупно 6 дјечјих гробова са више покојника, различите оријентације. Грбови су били положени у шкрапама и испуњени тамномрком земљом, која се са траговима гари и прослојком бетона налазила и између хриди (Сл. 8). Гроб 1 (Сл. 9) и 6 су се састојали од неправилно клесаних камених плоча. Остале гробове је чинило насатично наслагано камење неправилног облика мањих димензија. Грбови су највјероватније били прекривени каменим плочама, које се нијесу очувале због касније нивелације терена, сем код гробова 3 и 6. Након скидања бетонске кошуљице утврђено је да се приликом нивелације терена⁷ наилазило на гробове. Том приликом грбови су

⁷ Нивелација терена је извршена 30-их година XX вијека приликом обнове цркве.

Сл. 8. Изглед сонде 5 након завршених радова

вјероватно девастирани, јер се у првом откопном слоју у читавој југозападној половини сонде наилазило на ситне дјечије скелетне остатке ван сваког контекста. Гроб 3, који је залазио испод југозападног зида наоса цркве је највјероватније био костурница. Скелетни остаци најмање два дјечија скелета су били положени преко покојника. Гроб је био испуњен мрком земљом. Врло битно је напоменути да су се гробови 1, 2 и 5 налазили у једном нивоу, док су се остали гробови налазили у нижој зони. Доње плоче гроба 1 и 2 су имале функцију покривних плоча 3 и 6. Након потпуног дефинисања и техничког снимања свих покојника, њихови остаци су предати на остеолошку анализу. На крају, у сонди 5 се дошло до стерилног слоја, који чини природна хрид, са нагибом од југозапада ка сјевероистоку. Хрид је прво послужила за формирање укопа покојника, а потом и као основа за под у цркви. Битно је напоменути да је констатовано да се и испод подних плоча у сјевероисточној половини наоса цркве налазе гробови, али они нијесу третирани овом приликом, јер су обрађени гробови довољан показатељ да се сагледа културни слој коме припадају.

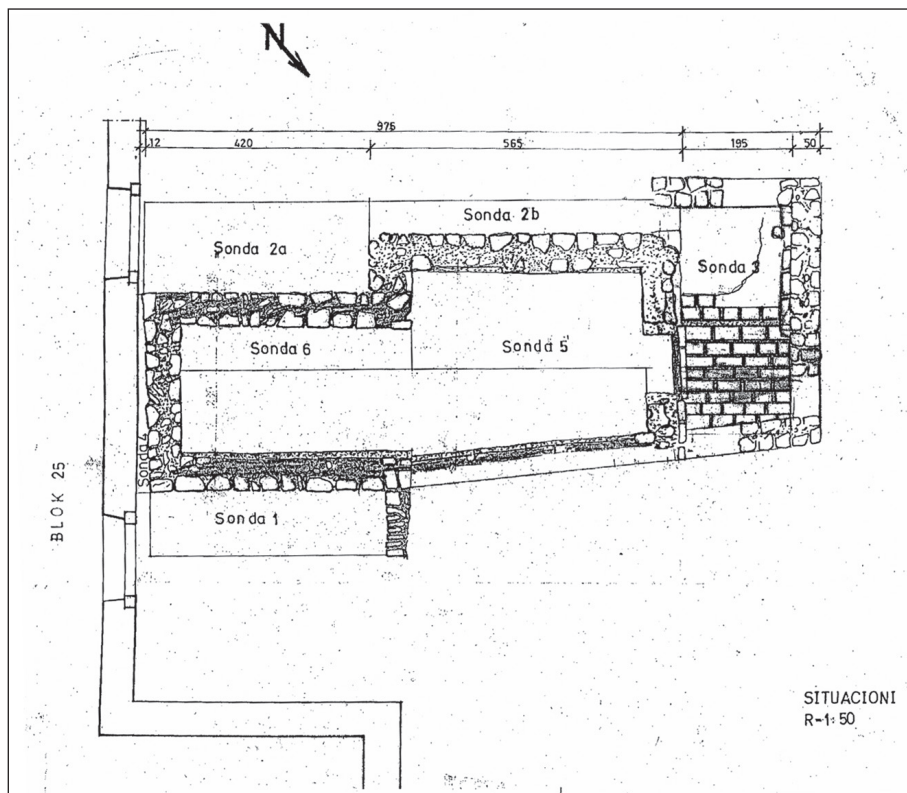

Сл. 9. Покојник у гробу 1

У сонди 6, димензија 3.32 x 0.90 m, која се налази у олтарском дијелу цркве, након уклањања подних плоча и бетонске кошуљице дебљине 0.17 m, наишли смо на стерилни слој црвенкасте земље, испод кога се указала природна хрид. Она се простира у читавој сонди и спушта од југозапада ка сјевероистоку, као и у сонди 5.

На споју југозападних зидова олтарског дијела и наоса цркве, уклоњен је ред камена са круне зидова, како би се јасно уочиле двије фазе у изградњи цркве: старија, коју чини сухозид и млађа, коју чини исти зид који је ојачан и консолидован малтером.

При дну унутрашње стране лица југозападних зидова олтарског дијела и наоса цркве, отворене су двије бочне сонде, димензија 0.50 x 0.50 m, како би се приказала камена супструкција зидова која се налази испод кречног малтера. Од покретних налаза пронађени су: бронзани медаљон у гробу 2, о коме ћемо мало касније дати више информација, један фрагмент мајолике керамике пронађен у шуту у сонди 1 и један фрагмент керамике са глазуrom у сонди 5. У сонди 1, такође у шуту, пронађен је камени предмет ваљкастог облика перфориран у горњој зони за сада непознате функције. Овај предмет је висине 0.21 m, пречника сса 0.12 m, док пречник отвора перфорације износи 0.03 m. У сонди 2б пронађен је оков од цркве-

Ситуациони план цркве са сондама (размјера 1: 50, израдила Весна Поповић – архитектонски техничар)

них врата. У сонди 1, 2а и 2б у слојевима шута се јављају фрагменти опеке и цријепа. У сонди 1 и 2 а се јављају фрагменти костију животињског поријекла.

На крају радова извршено је техничко снимање читавог простора са положајем сонди (видјети Ситуациони план са положајем сонди).

ЛАБОРАТОРИЈСКА АНАЛИЗА СКЕЛЕТНИХ ОСТАКА СА ЛОКАЛИТЕТА

Извршена је и антрополошка анализа остеолошких остатака од стране антрополога мр Анђелке Шћепановић са Природно-математичког факултета у Подгорици.

Скелетни материјал са локалитета Свети Стефан, који је дат на анализу, изразито је лоше очуван и стога неприступачан за детаљнију антрополошку обраду. Стање скелета није омогућавало да се прецизније одреде антропометријски параметри, као ни да се изврше антропоскопска испитивања.

С обзиром на то да су, како кранијални тако и посткранијални, скелети фрагментисани готово у цјелости, лабораторијском анализом дошло се до релативно мало података о индивидуама чији су скелетни остаци обрађивани.

С обзиром на то да се ради о дјечијим скелетима, то још више усложњава анализу, из разлога што по коштаној и по зубној зрелости скелетни остаци припадају узрасту Инфанс I (узраст до 7 година), што значи да у том случају не можемо одредити ни пол индивидуе, ни процијенити дефинитивну висину тијела, чак и у случајевима када су у потпуности сачувани дјелови скелета који нам служе за наведене процјене.

У оквиру скелетног материјала са локалитета Свети Стефан, могу се разликовати фрагментисани дјелови скелета који припадају гробовима: 1 (сонда 5), 2 (сонда 5), 3 (сонда 5), 6 (сонда 5).

У гробу број 1 (сонда 5), пронађени су фрагментисани дјечији скелет, дјелови кранијума и посткранијума.

Комплетност овог скелета је мања од 90%, тако да се из сачуваних тибиа и једне фибуле може утврдити само њихова дужина, и то: максимална дужина десне тибие 149 мм, лијеве 148 мм; максимална дужина фибуле 146 мм. Међу уситњеним скелетним фрагментима уочен је други молар прве генерације (*dentis decidui*) што иде у прилог претпоставци да се ради о дјечјем скелету узраста Инфанс I.

У гробовима 2 (сонда 5) и 3 (сонда 5) налазе се јако фрагментисани дјечији скелети, из чијих се фрагмената нијесу могли утврдити конкретни антропометријски параметри. Кости су ситне, дјечије, по структурном контексту без видљивих стадијума осификације на епифизама, усљед чега су у том дијелу трошне и тешке за обраду.

У гробу 6 (сонда 5) се налази фрагментисан дјечији скелет, код којег је сачувана тибиа опште дужине 170 mm, а на основу спојених фрагмената фемура израчуната је и његова максимална дужина од 220 mm. На основу сачуване десне половине мандибуле и у њој очњака и првих молара прве генерације (*dentis decidui*), закључу-

чује се да се ради о дјечјем скелету узраста Инфанс I, с тим што се у алвеоларној кости уочава медијални сјекутић друге генерације (*dentes permanentes*) што упућује на закључак да скелет припада индивидуу биолошке старости 5–6 година.

Из преосталих фрагментисаних скелетних елемената антрополошком обрадом нијесу се могли добити егзактни подаци, због већ поменутог стања у коме се исти налазе.⁸

КОНЗЕРВАТОРСКИ ТРЕТМАН ПРОНАЂЕНОГ МЕДАЉОНА

Након завршетка заштитних археолошких истраживања, медаљон који је пронађен у гробу бр. 2 је предат на конзервацију Атељеу за конзервацију метала, стакла и керамике Републичког завода за заштиту споменика културе Црне Горе. Конзервацију су извршили руководилац атељеа Божидар Јовићевић – савјетник конзерватор, Мирјана Рајковић-виши конзерватор, Мирјана Падалица – техничар конзерватор и Петрица Кривокапић – техничар конзерватор.

Експонат је приликом примања на конзерваторску обраду⁹ био обавијен јако масивним слојем корозије, у облику купри и купро хлорида, бакарног оксида и карбоната, са већим примјесама земље и пијеска. Такође су примјетни остаци влакана вунене тканине, који су вјероватно припадали покојнику. Након конзерваторског поступка, предмет је у великом проценту постао читљив, што је и био основни циљ конзервације. Предмет је механички обрађиван под микроскопом, са великом пажњом, да не би дошло до оштећења металне површине. Неопходно је било уклонити спољње кородивне слојеве, а истовремено препознати и сачувати племениту патину (бакарни оксид). Овај поступак је изузетно сложен и рад на конзервацији медаљона је био опрезан и захтијевао је упоредну анализу током конзерваторског поступка. Такође, конзервација је вршена комбиновањем механичке методе (разним иглама скалпелима, стакленим четкама, гумицама) и упоредо одстрањивањем хло-

⁸ Шћепановић А., *Извјештај о лабораторијској анализи скелетних остатака са локалитета Свети Стефан (бр. 02-1702/1 од 24. 11. 2009)*, Подгорица 2009, копија која се налази у Центру за документацију и истраживања Републичког завода за заштиту споменика културе Црне Горе на Цетињу

⁹ У атељеу заведен под редним бројем 61 и инвентарским бројем 1/09 дана 09. 11. 2009. године.

Сл. 10. Прије конзервације – аверс

Сл. 11 Прије конзервације – реверс

Сл. 12. Након конзервације – аверс

Сл. 13. Након конзервације – реверс

рида помоћу раствора натријум-бикарбоната у дестилованој води. Конзерваторски третман предметног медаљона је завршен у року од двадесет осам дана ¹⁰

ДАТОВАЊЕ МЕДАЉОНА

Након извршеног конзерваторског третмана, медаљон је довољно читак да се може смјестити у одговарајући временски оквир свог настанка и употребе. За његово датовање заслужне су двије колегинице: Маја Ђетковић – историчар умјетности из Републич-

¹⁰ Јовићевић Б., *Извјештај о конзервацији медаљона пронађеног у оквиру заштитних археолошких радова на Светом Стефану (бр. 02-632 од 19. 04. 2010)*, Цетиње 2010, копија која се налази у Центру за документацију и истраживања Републичког Завода за заштиту споменика културе Црне Горе на Цетињу.

ког завода за заштиту споменика културе Црне Горе и проф. Ондина Крњак, виша кустосица у Археолошком музеју Истре. Самим тим имамо два врло слична стручна става о датовању медаљона, који га смјештају у период од XVII до XVIII вијека.

Након упућивања, сада већ читљиве, медаљице колегиници Маји Ђетковић – историчару умјетности, достављена ми је сљедећа стилско-хронолошка анализа медаљице¹¹:

Прегледом предмета облика елипсе, који у горњем дијелу има очувану алку, утврђено је да се највјероватније ради о медаљону који се качио на врпцу, бројаницу или метални ланац и служио за молитву.

На аверсу је представљена фигура Богородице, а са њене лијеве стране чини се да „лебди” мања фигура дата у цјелости. Фигуре су оперважене флоралном орнаментиком – вијенцем од ружа као мандорлом и вјероватно се ради о представи типа „Богородице од светог ружарија”. У доњем дијелу медаљона, пратећи лук елипсе, налазе се слова LMDR, раздвојена са по једним малим цвијетом. Вјероватно да је у питању скраћеница, која би можда могла бити „Leudata Madona Dei Regina”.

Боље очуван, али ипак не и у потпуности сагледив, реверс за представу има стојећу, фронтално представљену фигуру са ореолом, одјевену у дугу хаљину, која у лијевој руци држи процвјетали штап. Изнад светитељеве ореоле, рекло би се да је представљена птица, што није могуће и тврдити. Такође, фронтално, са лијеве стране, дата је мала фигура дјетета. У горњој трећини лијевог лука тече запис, који се препознаје као SIOSEFO. Дуж цијелог десног лука чита се FONTANELA. На основу препознатљивих детаља и атрибута, врло вјероватно је да је на реверсу представљена фигура Св. Јосипа Купертинског, који припада свецима из реда фрањеваца. Фигурација на медаљону је прилично сведена, док је флорални орнамент финије израде. Изнесеној тези да је медаљон служио за молитве иде у прилог да је на аверсу представљена „Богородица од светог ружарија”, иконографски тип Богородице којој је посвеће-

¹¹ Ђетковић М., *Идентификација и стилско-хронолошка анализа налаза са археолошких ископавања на Светом Стефану у блоку 25 (бр. 02–419 од 26. 03. 2010)*, Цетиње 2010, копија која се налази у Центру за документацију и истраживања Републичког завода за заштиту споменика културе Црне Горе на Цетињу.

на побожност светог ружарија или крунице, чије је језгро побожности континуирано мољење, а контролисање броја изговорених молитава спроводи се на бројаници, канапу или металном ланчићу на којима су нанизана зрнца, које онај што моли провлачи кроз руке. Даље, на реверсу је представљен Св. Јосип Купертински, који је заштитник ученика и студената, а и сам је као дијете морао прекинути школовање усљед болести, због које је неколико година био и непокретан. Такође, у прилог горенаведеној чињеници иде и запис FONTANELA, који се вјероватно односи на једну од костију лобање... , као и чињеница да је медаљон приликом археолошких истраживања пронађен међу дјечијим скелетима. На основу ових података, могуће је претпоставити да се у то вријеме догодио помор дјеце, усљед неке епидемије, за коју се се током болести непрестано молили. Медаљон припада католичкој провинцијенцији. Извјесни елементи би могли указати на вријеме настанка које се веже за другу половину XVIII вијека, али можда га је пријемчивије оквирно датирати и везати за период XVII–XVIII вијека.

Колегиница Ондина Крњак је изнијела сљедеће стручно мишљење: „Сличну медаљицу немамо у свом фондусу, нити сам сличну видјела у литератури коју сам до сада консултирала (хрватској, словенској, талијанској).

Иконографија:

Аверс: Богородица с Дјететом у ружичњаку (у умјетности се та тема највише експлоатира у вријеме ренесансе, иако је била позната и раније, но, ова медаљица је каснијег датума). Натпис испод Богородице I(L)MDR, могуће кратица из талијанског језика: La Modonna del Rosetto (Богородица у ружичњаку); или Iesus (et) Maria de rosarii (?)

Реверс: Св. Јосип с Дјететом, у руци држи путнички штап из којег цвјета љиљан – његов атрибут, (у бијегу према Египту). Натпис: S(AN)IOSEFO D(E) FONTANELA = Св. Јосип од (из) Фонтанел(л)е: Фонтанел(л)а = тај се назив на подручју тал. полуотока користи врло често, као опћенити топоним, тј. мјесто гдје вода извире – чесма, мали извор, мали водоскок. У пракси, тај се топоним односи на одређено мјесто или дио града гдје постоји тај природни феномен. Посебно често користи се на југу Италије и на Сицилији. Бројни су топоними који носе тај атрибут. Прикази Богородице су најучесталији мотив на светачким медаљицама свих западноевропских кул-

турноповијесних средина. Призива се у помоћ код свих невоља. Св. Јосип је заштитник столара, тесара, умирућих и папа. Призива се за успјешност брака, добру и сретну смрт те као заштитник од болести уопће.

Поријекло: вјеројатно из јужне Италије, или, готово сигурно, с талијанског полуотока.

Датација: по начину израде, облику и положају ушице, садржају, медалицу можемо нажалост датирати само оквирно и то у врло широком временском распону: 17/18. стољеће.

Чињеница је да су се медалице истих калупа дуго израђивале, а осим тога, оне су се и преносиле из генерације у генерацију (ипак, без *аргумената*, усудила бих се рећи да је настала на пријелазу 17. на 18. ст.)”.

ПРОБЛЕМАТИКА ОКО НАЗИВА ХРАМОВА НА СВЕТОМ СТЕФАНУ

Као што је већ раније речено, на Светом Стефану постоје четири цркве. Најмлађа црква је посвећена Св. Стефану, али већ код ње настаје проблематика око назива цркве, јер је по једном аутору¹² она од 1939. године посвећена Александру Невском, а послије обнове је претворена у дворску капелу. Даље, црква која се налази у близини улаза у градић је посвећена Св. Преображењу. Ова црква је подигнута 1693. године¹³, што указује и натпис на њеним вратима. Код другог аутора¹⁴ горенаведени подаци се слажу, али је овдје црква посвећена Успењу Богородице и некада је заједно са зградом уз њу сачињавала манастирски комплекс. Али оба аутора не наводе четврту цркву, коју третира наредни извор¹⁵. По овој публикацији, на Светом Стефану постоје четири цркве. Најстарија црква је посвећена Светом Стефану, црква која се налази у близини улаза у градић је посвећена Св. Преображењу, предметна црква је посвећена Александру Невском, док је четврта (најмлађа) подигнута крајем

¹² Лукетић М., *Op. cit.*, 161–162.

¹³ Вукмановић Ј., *Op. cit.*, Цетиње 1960., 417.

¹⁴ Марковић Ч. и Вујичић Р., *Споменици културе Црне Горе*, Нови Сад – Цетиње 1997, 172–173.

¹⁵ Енциклопедија ликовних умјетности 4, Загреб 1966, 354.

XIX вијека и посвећена Светом Стефану. Дакле, имамо четири цркве сљедећих назива:

1. Црква на улазу у Свети Стефан се, према изворима, назива:

– црква посвећена Успењу Богородице;

– црква посвећена Светом Преображењу.

2. Најстарија црква која се налази на најузвишенијем мјесту на острву (највјероватније настала у XV вијеку) је посвећена Светом Стефану.

3. Најмлађа црква (по једном извору подигнута 1885, а по другом 1894. године) је прво посвећена Светом Стефану, а затим Александру Невском.

4. Предметна црква се спомиње само у посљедњем извору, али и не лоцира, па претпостављамо да се на њу мисли када се спомиње као црква посвећена Александру Невском, мада то доводи до забуне, јер се тако у првом извору именује управо најмлађа црква (по Лукетић М.).

Без обзира на горенаведено, након мог научноистраживачког рада у Архиву Југославије у Београду, утврђено је да је предметна црква од 1938. године посвећена Александру Невском, што ће бити тема наредног поглавља.

ЗАКЉУЧАК

Након археолошких истраживања остатака цркве која се налази на истуреној хриди на сјеверозападном дијелу острва, можемо издвојити два културна хоризонта. Први културни хоризонт, највјероватније чини правоугаона црквица за сад непознатог назива, то јест, капелица, (скромних димензија 4.30 x 2.30 m) са некрополом коју чине дјечији гробови, а која се налази испред ње. Овај културни хоризонт је настао у касном средњем вијеку. Постоје претпоставке да је у периоду од XVII до XVIII вијека Паштровићима харао шарлах, што може бити узрок настанка ове мале капеле са гробовима дјеце која нијесу могла преживјети ову опаку болест. Самим тим, ова претпоставка се поклапа са датовањем медаљона који одређује период настанка некрополе. Сам положај гробова и начин њиховог постављања, упућују на то да су настали у кратком временском року, те да је конфигурација природне хриди условила неправилне поло-

жаје неких гробова¹⁶. Чињеница да црквица нема апсиду наводи нас на помисао да су њена величина и изостанак апсиде били условљени профаним објектом на који се наслањала (објекат познат по називу „манастирска кућа”) и самом конфигурацијом терена, али да је задовољавала потребе своје првобитне функције у улози капелице.

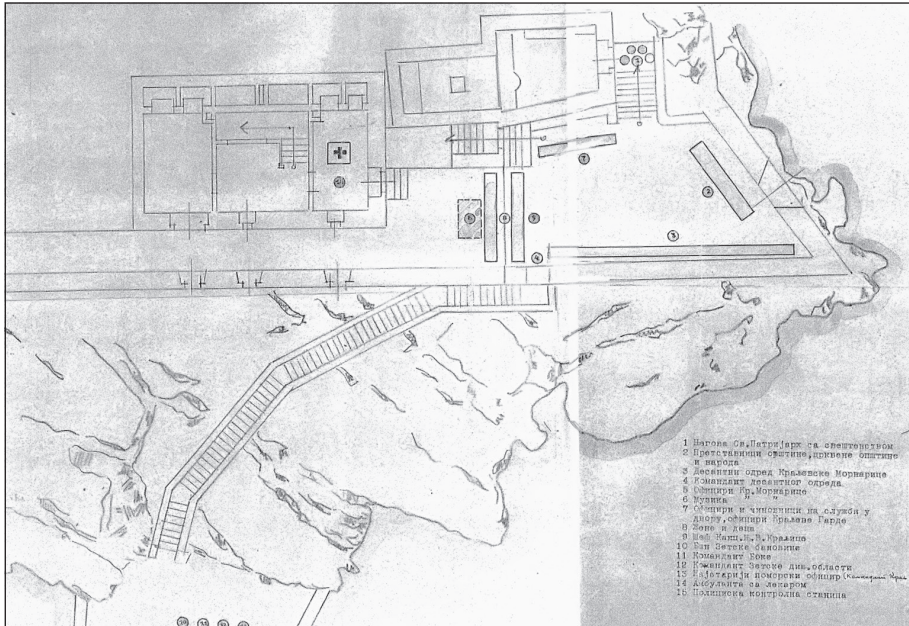
Други културни хоризонт представља црква која је проширена и онаква какву је сада можемо сагледати. Према једном извору, краљица Марија Карађорђевић је „откупила малу, стару цркву и на том месту подигла храм који је освештан 3. јула 1938. године. Храм Св. Александра Невског изграђен је средствима краљице Марије”¹⁷. У другом извору потврђује се да је црква у потпуности обновљена 30-их година XX вијека, када је краљица Марија Карађорђевић откупила и посветила Светом Александру Невском на дан 03. 07. 1938. године. Самом чину освећења присуствовао је, поред других високих званица, Његова Светост Патријарх Гаврило. Цртеж цркве на корицама програма освећења цркве и „План распореда за дочек Њеног Величанства Краљице приликом доласка на Свети Стефан на освећење цркве 3. јула 1938. године” доказују да се ради о предметној цркви.¹⁸ Дакле, засигурно се ради о цркви Св. Александра Невског. Црква је тада реновирана и постављен је постојећи камени под. Тада је и банак, у олтарском дијелу цркве при југоисточном унутрашњем зиду, обложен, највјероватније квалитетном мермерном или каменом плочом. Претпоставља се да је слој изолације, који се налази испод кречног малтера на унутрашњем југоисточном зиду и на зиду који спаја два подужна југозападна зида цркве, заједно са малтером придодат након 1938. године, ради изолације тих зидова због проблема са влагом.

Овим археолошким истраживањима је утврђено да су на Светом Стефану постојале четири, а не три цркве, како се посљедњих деценија мислило. Такође, остаци цркве пружају и презентују, за разлику од осталих објеката на Светом Стефану, сагледивост хронолошких оквира развоја различитих културних периода. Дакле, ова црква је неодвојиви дио ткива Светог Стефана, јер је и сама претр-

¹⁶ У односу на правилну оријентацију у правцу запад-исток, односно, главом ка западу и лицем ка истоку или обратно према хришћанском обичају.

¹⁷ Чоловић Д. и С., *Марија Карађорђевић краљица-мајка*, Београд 2001, 129.

¹⁸ Архив Југославије, 74–136, *Освећење дворске цркве Св. Александра Невског са програмом освећења цркве*.

План распореда за дочек Њеног Величанства Краљице приликом доласка на Свети Стефан на освећење цркве 3. јула 1938. године (Архив Југославије, 74–136)

пјела посљедице архитектонског и културно-историјског развоја самог острва. Чињеница да је у својој посљедњој фази, ова црква представљала једну врсту симбиозе са краљевским дворцем у Милочеру (који је подигнут у истом временском периоду, када је црква и обновљена), те највјероватније била и дворска црква, умногоме иде у прилог томе да је она саставни дио Светог Стефана и да заслужује вредновање у рангу самог Светог Стефана као културног добра.

Dejan GAZIVODA

REMAINS OF CHURCH AT 25 BLOCK ON SVETI STEFAN

Summary

Paštrovići area extends from 'Kufina to Babin Vir', from Spičanska area near Bar in the east to Maine near Budva in the west. The littoral area of Paštrovići, which in administrative terms represents the eastern part of Budva municipality, is separated

from Crmnica and Brajići in the north by steep mountain slopes. The Illyrians who originally inhabited the mountain part of present-day Montenegro including Paštrovići were called the Ardiaei. The area of present-day Montenegro fell under the jurisdiction of the newly formed Roman province of Dalmatia, established in the year 9 AD. After the fall of the Roman Empire in 476 AD it became part of the Eastern Roman Empire and, subsequently, Byzantium. Through the Middle Ages after all historical turmoil, Paštrovići decided to recognize the Venetian authorities while retaining wide autonomy in 1423. Finally, in 1914 this region became part of Montenegro. During all these turbulent centuries, Paštrovići fought for their independence, while at the same time heroically assisting the Montenegrins in their fight against the Turks. In present-day there are more than fifty churches and five famous monasteries: Praskvica, Reževići, Gradište, Duljevo and Vojnići. Sveti Stefan island, unique in the world, is connected to the mainland by a sandbar, at a three nautical mile distance from Budva. Over centuries Sveti Stefan, which was founded on a rock, has grown into a fortified town.

The rest of the population of Sveti Stefan was moved out in 1955 and after that Sveti Stefan began a town-hotel complex of high category.

There are four churches at Sveti Stefan, three of which have been preserved, while remains of the fourth were discovered in spring 2008. On the highest part of the island, there is a small church dedicated to St. Stephen, after which the town itself was named. According to legend it was built at the time of the foundation of the settlement. Because of the parishioners' need, a larger church, dedicated to the same saint, was built to the north of it in 1885. At the very entrance to the city is the third church dedicated to the Transfiguration or the Assumption of the Virgin Mary. This church was built in 1693, which is clear from the inscription on its door.

The remains of the fourth church are located on the prominent rocks in the north-western part of the island. During archaeological excavations in 2009, was discovered two phases of this small church. First phase are ruins of medieval chapel, which was located in front of the cemetery with six graves of young children. Also in grave № 2 was found catholic medallion dated in period of XVII–XVIII century and maybe this find can date the time of first phase of church. Second phase are church built by Queen Maria Karadorđević and dedicated to St. Alexander Nevsky on July, 3 rd, 1938. We don't know origin name of church, but also have evidence that in the second phase this church was dedicated to St. Alexander Nevsky. Finally, this archaeological researches are show that on Sveti Stefan was four, not three, churches as last decades it was thought. Remains of this church give and represent to us visibility of chronological development diferent cultural periods on Sveti Stefan. The fact that this church at own last phase had some kind of symbiosis with royal villa at Miločer, (also built at the same period as last phase of church), and maybe was a royal church, are enough evidence that this church must be a part of Sveti Stefan as one important cultural monument of montenegrian culture heritage.